

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДВОМОВНОСТІ В УКРАЇНІ

Інститут повітряного і космічного права НАУ, E-mail: justitia@nau.edu.ua

У статті висвітлюється питання історичного розвитку української і російської мов на території України. Автором здійснюється аналіз нормативно-правової бази щодо питання регулювання двомовності в державі.

Віками, виборюючи своє право на існування, український народ пройшов великий історичний шлях. Кульмінаційною подією, на цьому шляху, стало проголошення незалежної держави України. Але, як з'ясувалося, державне будівництво, це кропіткий процес, що вимагає виваженого підходу до вирішення виникаючих питань. Нажаль, складність більшості з них наше суспільство не усвідомлювало. Тому, Україна, як одна із пострадянських держав, стикнулася із низкою проблем: політичної незалежності, формуванням національної економіки з ринковим статусом, розбудовою збройних сил, впровадженням національної валюти, добробуту населення, стабільності, модернізацією нормативно-правової бази, відповідно до сучасних реалій та адаптацією її до європейського та міжнародних стандартів.

Крім того, в Україні вкрай гостро постає ще одна проблема, яка на перший погляд вважається вирішеною, або і зовсім другорядною – проблема застосування мов. Їх вирішення потребує великих капіталовкладень, розвитку національної свідомості, визначеності курсу та пріоритетів у зовнішній та внутрішній політиці. Правовий режим співіснування різних мов, використання їх в освіті, науці та інших сферах суспільного життя є тією сферою, в якій збігаються етнічні та мовні проблеми та протиріччя. Найзавзятіші дискусії і політичні спекуляції виникають саме навколо мовних проблем. Добре спланована державна політика вирішення мовної проблеми є гарантією попередження дискримінації та конфліктів. Звідси витікає велике значення аналізу проблеми, з урахуванням історичного, етнонаціонального розвитку, регіональних та місцевих особливостей, національної ідентичності.

Наука встановила, що всі слов'янські мови по-стали з так званої, праслов'янської мови, яка виділилася з мови індоєвропейської. Археологічні та лінгвістичні дані свідчать про те, що прабатьківщина слов'ян займала простори Східної Європи від Вісли і Одера до Дніпра. Таким чином, значна частина сучасної України взагалі була частиною прабатьківщини слов'ян. До VI в. окремі східнослов'янські елементи вже забезпечили слов'янську ідентичність цивілізації антич.

Переселення слов'ян на захід та південь у VI-VII століттях призводить до поділу первісно єдиної спільнослов'янської мови на три підгрупи - східнослов'янську, західнослов'янську та південно-слов'янську. До цього періоду відносять і формування української мови. Копітар у своїй праці 1836 року показав, що всі слов'янські мови — то сестри одна одній, незалежні одна від одної. Так, сусідні мови завжди мають багато спільного, але все-таки кожна мова індивідуальна окрема одиниця. У VIII — IX століттях Південносхіднослов'янські племена об'єдналися у першу східнослов'янську державу — Київську Русь. Епоха Русі є предметом певних мовознавчих суперечок, бо мова літературна була де більшою, де меншою мірою старослов'янською. Українська мова пережила розквіт у 16-ому сторіччі й першій половині 17-го, коли Україна була частиною Польсько-Литовського Князівства українських провінцій Королівства Польського. Після воєн Хмельницького українська культура занепадала. Відповідно, на землях, що входили до складу Польщі, тривало спольщення, а на землях, що ввійшли до Росії - зросійщення. Так само на Буковині тривала румунізація, а часто й германізація, а на Закарпатті - мадяризація. Таким чином, відношення до української мови, та її визнання за часів входження українських земель до складу інших держав, було різним. Періоди вільного розвитку змінювалися на періоди переслідувань та заборон.

Не дивлячись на складний історичний шлях української держави, протягом багатьох століть, спираючись на вікові традиції співжиття, її територію населяють представники різних етносів. Тому, одним із пріоритетних напрямів держави є забезпечення гармонійного співіснування громадян України різних національностей, їхнього вільного етнокультурного розвитку.

Нині в Україні поряд з українцями проживають представники більш як 130 різних етносів, Першим юридичним актом незалежної України, де зафіксовано рівні права всіх етнічних груп, що населяють Україну, стала Декларація про державний суверенитет (1990 р.). У ній проголошено, що громадяни всіх національностей становлять

народ України (розділ II); держава забезпечує рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду та характеру занять, місця проживання та інших обставин (розділ IV); держава гарантує громадянам усіх національностей, які мешкають на її території, право вільного національно-культурного розвитку (розділ VIII).

Керуючись Декларацією про державний суверенітет України, Актом проголошення незалежності України та Загальною декларацією прав людини і ратифікованими Україною міжнародними пактами про права й свободи людини (насамперед, Міжнародним пактом про громадянські й політичні права і Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.) Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей 1 листопада 1991. В Декларації сформульовані принципи політики молоді Української держави в нових зовнішніх та внутрішніх умовах. Документ визначив, що громадяни всіх національностей становлять народ України; передбачив рівність перед законом усіх незалежно від походження, расової та національної належності, мови тощо; гарантує усім національностям, що проживають на території республіки, право вільного національно-культурного розвитку, можливість утворення національно-адміністративних одиниць.

Декларація прав національностей відкрила перспективу побудови демократичної правової держави. Про це свідчать результати референдуму від 1 грудня 1991 р. - переважна більшість громадян виступила за незалежність України.

Закон про національні меншини в Україні, прийнятий Верховною Радою від 25 червня 1992 р., конкретизував і чітко визначив ряд положень, декларованих у двох попередніх документах.

Ставлення України, як держави, до вирішення національно-культурних і мовних проблем закріпила Конституція, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.

Преамбула Конституції дає визначення терміна "Український народ" як "громадяни України всіх національностей". Тим самим відтоді "Український народ" - поняття політичне, а не етнічне (на відміну від первісного, етнічного терміна "український народ" з маленької літери). Більше того, в третій частині Преамбули право на самовизначення закріплене не тільки за "українською нацією", а і за "усім Українським народом", а це підкреслює думку, що Україна є Батьківщиною та

"рідним домом" для представників усіх національностей, для всіх її громадян.

Стаття 10 Конституції безпосередньо стосується як державної мови ("Державною мовою в Україні є українська мова"), так і мов національних меншин ("В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України").

Квінтесенція частини першої статті 10 Конституції України, за якою "державною мовою в Україні є українська мова" полягає в тому, що українська мова є національною офіційною і робочою мовою саме держави, а не громадянського суспільства чи приватної особи. Тому, застосування української мови є обов'язковим виключно для сфери державної (а не громадської чи приватної) діяльності, особливо у частині, що стосується мови офіційних актів та державної документації.

Порівняно з попередньою Конституцією, зобов'язання держави щодо мов національних меншин більш чіткі. Держава не просто виявляє турботу, а гарантує вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України. Серед останніх спеціально виділено російську, тому що нею користується значна частина населення України. Як уже зазначалося вище, Конституція України передбачає, що застосування мов в Україні визначається законом. На сьогодні це закон "Про мови в Українській РСР" від 28 жовтня 1989 р. із змінами від 28 лютого 1995 р., який не враховує сучасних реалій.

В Конституції України та діючому законодавстві національне питання, до якого відноситься і мовне питання, згадується в різних контекстах неодноразово. У статті 24 закріплено недопустимість привілеїв чи обмежень за мовними ознаками, а у ряді статей містяться вимоги щодо обов'язкового володіння державною мовою Президентом України (стаття 103), професійними суддями (стаття 127), суддями Конституційного Суду (стаття 148). У законодавстві України також передбачена обов'язкова вимога володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування особами, які вступають до громадянства України (стаття 17 Закону України "Про громадянство України"), визначено мову судочинства (стаття 19 КПК України, стаття 9 ЦПК України), освіти (стаття 7 Закону України "Про освіту"). В статті 53 Конституції, де говориться, що "кожен має право на освіту", підкреслюється: "Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних за-

кладах або через національні культурні товариства”.

Разом з тим, багато передбачених в законодавстві прав, свобод та понять не мають чітко визначених механізмів реалізації, а тому залишаються тільки на папері, деякі норми взагалі не узгоджені, або протирічать одна одній. Наприклад, не визначеним залишається поняття “місця компактного проживання” національних меншин, народів, етнічних груп.

Так в чинному законодавстві мають місце поняття “корінні народи”, “місцях компактного проживання”, “національні меншини”, “мови національних меншин” та інші, які ставлять більше питань, чим дають відповідей, через свою неоднозначність.

Залишається не достатньо розв'язаним питання гарантій всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Декларативною залишається норма частини 2 статті 14 Закону про “Національні меншини України”, яка проголошує, що національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади, та стаття 9, відповідно до якої громадяни України, які належать до національних меншин, мають право обиратися або призначатися на рівних умовах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади місцевого й регіонального рівнів тощо.

Забезпечення прав меншин знаходить своє відображення також в окремих нормах галузевих законів, таких як стаття 2 “Основ законодавства про культуру” (1992 р.), стаття 8 закону “Про видавничу справу” (1997 р.), стаття 9 закону “Про телебачення і радіомовлення” (1993 р.), стаття 3 закону “Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів” (1997 р.) і частина 50 статті 26 та підпункт 1 частини б) статті 32 закону “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.).

Крім того, в чинне законодавство України імплементовані низка міжнародних правових актів, направлених на захист прав національних меншин, зокрема Рамкова конвенція про захист на-

ціональних меншин (ратифікована 26 січня 1998 року), Конвенція СНД про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин (підписана від імені України 21 жовтня 1994 року), Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин (ратифікована 15 травня 2003 року), а також підписані двосторонні міжнародні договори з Угорською Республікою (1991 р.), Республікою Польща (1992 р.), Республікою Молдова (1992 р.), Словацькою Республікою (1994 р.), Румунією (1997 р.), Російською Федерацією (1997 р.), Федеративною Республікою Німеччина про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні (1996 р.), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1992 р.), Рекомендація № 1201 ПАРЄ (1993 р.),

Незважаючи на велику кількість законодавчих актів та всі спроби вирішити існуючі мовні проблеми існує нагальна потреба в оптимізації мовної політики та прийнятті якісно нового Закону “Про мови в Україні”.

При цьому слід враховувати, що в Україні існує три мегамовні групи - україномовні українці, російськомовні українці та російськомовні росіяни. Тим самим нині діючий принцип національної приналежності замінюється принципом вільного мовного самовизначення, оскільки в Україні національна приналежність далеко не завжди співпадає з мовною. Для великої частки етнічних українців російська є рідною мовою. Деякі з них не усвідомлюють та не вважають себе українцями. Опитування Міжнародного Інституту Соціології виявило, що тільки 58,8% з 72,6% етнічних українців вважають себе українцями, тоді як 10,8% росіян (20,1% всього населення) вважають себе українцями. Таким чином, кожний п'ятий українець та кожний другий росіянин вважають, що вони мають подвійну національність. 41,6% назвали українську мову рідною мовою. Російська мова є рідною для 43,4%. Решта відповіли, що вони є двомовними.

Саме ідентичність як почуття припускає наявність колективної свідомості, котра допомагає індивіду визначити своє місце в суспільстві. Емпіричні дослідження в Україні виявили, що національна ідентичність відповідно до типу спільнот, з якими вони себе співвідносять такі: “Найчастіша відповідь для українців - “до громадян України” (40,7 %), для росіян - “до людства в цілому” (33 %)”.

Дослідження, проведені українською компанією Research & Branding Group, в лютому 2006 р. повідомляє такі дані: російською мовою у тій або іншій мірі володіють близько 92 відсотків жите-

лів України, а державною (українською) - лише 86 відсотків населення країни. При цьому 68 відсотків респондентів повідомили, що володіють російською мовою вільно, а лише 57 відсотків опитаних вважають, що настільки ж добре знають українську. У поганому володінні державною мовою зізналися 11 відсотків учасників опитування. У той же час дані опитування показують, що більшість жителів України бажають, щоб їхні діти вчилися в українськомовній, а не російськомовній школі. Про бажання віддати дітей у середній навчальний заклад, де викладання ведеться українською мовою, заявили 57 відсотків респондентів. При цьому майже три чверті опитаних висловилися за те, щоб в українських школах російська мова й література вивчалися як окремі предмети.

До мінімуму зведена програма вивчення в школі російської класичної літератури вона віднесена до розряду зарубіжної. Для російських школярів в Україні Ф.М.Достоевський М.Ю.Лермонтов, Л.Н.Толстой, А.С.Пушкін, і навіть Н.В.Гоголь постають як іноземні письменники.

Майже половина (52 відсотка респондентів) українських громадян відповідно до результатів дослідження висловилися за дві державні мови в Україні - російську і українську. У той же час українську мову як єдину, що має статус державної, підтримали 45 відсотків респондентів, а 3 відсотки - вагаються відповісти на це питання. Але голоси людей, які погоджуються чи не погоджуються з тим, що відсутність у російської мови на Україні офіційного статусу державної обмежує права російськомовного населення країни, розділилися практично нарівно - 39 і 38 відсотків. В опитуванні взяли участь 2215 респондентів із всіх областей України й Криму старше 18 років. Помилка вибірки не перевищує 1,1 процентів.

Виходячи з вищенаведеного соціального опитування та конституційних положень, а також з того, що українська та російська мовні групи є найчисельнішими в державі, постає гостро питання визнання статусу української та російської мов як державних. Отже, обрання шляху "двомовності"?

Загальноприйняте визначення двомовності, або білінгвізму (від лат. *bi* "два" і *lingva* "мова"), дав американський лінгвіст У.Вайнрайх. Двомовністю він називає практику поперемінного використання двох мов, а тих, хто нею користується, визначає як двомовних осіб. Висловлювались погляди, що білінгвом можна вважати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до користу-

вання іншою. Але ще французький лінгвіст А.Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов. Більшість дослідників білінгвізму, в тім числі й український учений Ю.Жлуктенко, вважають, що у переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі. Слід чітко розрізняти індивідуальний і масовий білінгвізм. Індивідуальним білінгвізмом називають володіння і використання двох мов окремими індивідами одномовної спільноти. Другою мовою такі особи можуть користуватися тільки при спілкуванні з представниками тієї спільноти, мову якої вони знають. Це в основному перекладачі.

Можна зауважити, що знов відбудеться засилля російської мови - видозмінена русифікація, ми вже мали гіркий історичний досвід. Тому, не потрібно застосовувати помсту і колишню русифікацією замінити українізацію. Процес відродження української мови, етнокультури, традицій повинен проходити поступово, за рахунок державних програм та відповідальності уряду за утворення можливостей для ефективного навчання та вивчення української мови. А для цього необхідно організовувати курси, створювати сучасні посібники, підтримувати україномовне книговидання, а не придушувати податками російськомовне. Це створення умов і заохочення громадян до вивчення державної мови, створення перекладацьких бюро, заохочення держслужбовців на Сході до вивчення української, а на Заході - до використання, де потрібно, російської. Адже вивчити нову мову не означає забути стару, вивчити українську не означає автоматично позбутися російської мови. Найголовніше - це довіра й повага до всякої мови та її носіїв, а не застосування наказів й санкцій.

Ми цивілізоване суспільство, яке повинно дотримуватися встановлених конституційних та правових норм в державі, сприймати відверто і правдиво статистичні показники та робити відповідні висновки, а також за потребою наслідувати позитивний досвід іноземних держав.

Наприклад такі "двомовні" країни з розвиненою демократією та економікою як Канада, у якій дві державні мови - англійська та французька, Ізраїль, де теж дві державні мови - іврит та англійська, Фінляндія з державними фінською та шведською та інші. Чому вони не розвалилися завдяки двомовності? А тому, що ці народи не створюють мовної проблеми, а вирішують питання в інтересах конкретних громадян. І не дають волю своїм політичним (або, скоріше, псевдополітичним) амбіціям для них. Законотворці та

урядовці повинні пам'ятати, що вони для народу, а не народ для них. Тому проблема двомовності в Україні повинна вирішуватися шляхом волевиявлення народу через референдум. Прозорість і демократичність якого може показати той відсоток російськомовного населення до якого не можна ставитися зневажливо, адже це громадяни, сплата податків яких, іде на утримання державного апарату та органів місцевого самоврядування.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради. – 1996. - № 30.

О.А. Гусар

Проблеми правового регулювання двуязычности в Украине.

В статье освещается вопрос исторического развития украинского и русского языка на территории Украины. Автором осуществляется анализ нормативно правовой базы относительно вопроса регулирования двуязычности в государстве.

2. Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” 1992 р.: Прийнятий 24 груд. 1999 р. № 1350-ХІУ // Уряд. кур’єр. - 2000. - 5 січ. - (“Орієнтир”. - №1. - С.1-2.).

3. Закон “Про мови в Українській РСР”: Прийнятий 28 жовт. 1989 р. - К., Вид-во “Україна”,1991.-16с.

4. Танюк Л. Мовна проблема - проблема моральна // Літ. Україна. - 2000. - 11 трав. - С.41.

5. Шевченко Ю. Мови - різні, майбутнє - спільне: [Розвиток нац. мов в Україні] // Демокр. Україна. - 2000. - 21 січ. - С. 3.

6. Качковський Л. Проблема мови в Україні чи проблема менталітету українців? // День. - 2000. - 19 квіт. - С.4.